

S Z E M L E

Sebestyén Árpád, A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 80. szám.
Szerk. JAKAB LÁSZLÓ. Debrecen, 2002. 190 lap

1. A névutók történetéről, rendszerezéséről, egész problematikájáról, a névutókutatás történetét is beleértve, az utóbbi ötven évben SEBESTYÉN ÁRPÁDTÓL tanulhattuk a legtöbbet. 1965-ös alapvető könyve (A magyar nyelv névutórendszere) és értékes, mindig valami újat hozó cikkei, ta-

nulmányai után újra monográfiával jelentkezik. A Jókai-kódex teljes névutóanyagát dolgozza fel, P. BALÁZS JÁNOS szövegkiadása és JAKAB LÁSZLÓnak erre épülő számítógépes feldolgozása alapján. Sebestyén Árpád óriási nyelvi anyagot cédulázott ki a magyar nyelv történetének egész spektrumából, így megvan a szükséges nyelvi anyaga a magyar névutó-történeti nagymonográfia megírásához. Az összegzést „Névutórendszerünk fejlődéstörténete” címen tervezi elkészíteni (7).

Könyvének „Bevezetés”-éből (3–7) kutatómunkájának történetét, érdeklődésének tágulását is megismerhetjük. A különféle régi és újabb grammatikákból, tankönyvekből, szakcikkekből 180 „névutógyanús” elemet gyűjtött össze (3). Ezeknek részletes vizsgálatához az ómagyar kortól 1900-ig több mint 200 forrásból több mint 80 ezer adatot gyűjtött össze. „Ha ehhez hozzászámítom 20. századi adataimat, jóval túlhaladjuk a 100 ezer példamondatot” (7). Imponáló bőség. Sok erőt, jó egészséget és kedvet kívánok a szerzőnek, hogy el tudja készíteni, és mi minél előbb olvashassuk ezt a nagy összefoglaló munkát, mert nem hiszem, hogy ekkora tudást, ismeretet még egyszer össze lehet gyűjteni.

Sebestyén Árpád jóvoltából, az ő munkái alapján tekintünk ma úgy a névutókra, névutós szerkezetekre, hogy azok szintagmatikus előzményekre vezethetők vissza, hogy „az előzmény szerkezetek morfológiai sajátosságai átöröklődnek és megmaradnak mind a névutón, mind a vele kapcsolt névszón” (5). Ezért is választotta könyvének mottójául Givón szlogenjét: „Today’s morphology is yesterday’s syntax” (1971.).

Sebestyén Árpádnak a Jókai-kódex névutóiról szóló kötete „próba” akar lenni, „kísérlet arra, milyen problémák jöhetnek elő, mire érdemes nagyobb figyelmet fordítani. A kódex fontosságát az is növeli, hogy — a 14. század harmadik harmadának egyetlen forrásaként — az első tervbe vett időmetszetet jelenti, amelyhez majd a többi mérni lehet és kell. A szöveg terjedelme és tartalmának tematikus változatossága talán elegendő adattal szolgál ahhoz, hogy korának névutóegyedeit, névutótípusait, ezek arányait és a névutózás rendszerének fő kontúrjait fel lehessen vázolni, a hiányokra rá lehessen mutatni” (7).

Ezt a könyvet tehát Sebestyén Árpád egész munkásságának és hatalmas nyelvi anyagának kontextusába helyezve érdemes szemlélnünk.

2. A könyv három nagy fejezetből áll. (1) Az elsőben bemutatja a Jókai-kódexet, a kódex sorsát, korát, nyelvét általában, aztán tájékoztatja az olvasót az adattár beosztásáról és a szócikkek szerkezetéről (9–34). (2) A második rész az egyes névutók szócikkeit tartalmazza (35–97), a harmadik pedig (3) a névutórendszer legfontosabb kérdéseit foglalja össze (98–154): a JókK. névutózásának szintaktikai, morfológiai és szemantikai sajátosságait, egyrészt a szócikkek alapján, másrészt saját széles körű tudásával és a szakirodalom tanulságaival összevetve. A kötet végi „Függelék” két olyan részletkérdést tárgyal, amely a névutózással összefügg: a számhatározó névutóvá váló ragjairól és a JókK. *-balól/-belől* „toldalékairól” fejt ki véleményét (155–78). A felhasznált irodalom listája zárja a kötetet (179–87).

Egy korpusz teljes feldolgozása egyetlen grammatikai szempont alapján felveti azt a kérdést, hogy mennyire képes tükrözni az egész kornak (a kései ómagyar kor elejének) a névutóhasználatát. A kódex névutózásának bemutatásakor a cél az, „hogy a vizsgált jelenség legritkábban előforduló elemei se maradhassanak ki az adattárból” (17), és az állomány belső arányai, esetleg altípusai se legyenek pontatlanok. Ehhez a JókK. névutóit gondosan összeveti a történeti nyelvten kései ómagyar kori névutókészletével (ZSILINSZKY ÉVA, A névutók. In BENKŐ LORÁND főszerk., A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. 1992. 696–715). Az eredmény megnyugtató: ha a JókK. 404 előfordulásából kibontható 40 körüli névutószámot a teljes kései ómagyar kort tükröző TNYt. mintegy 50 névutójával összevetjük, azt mondhatjuk, „hogy a kódex szövege alkalmas arra, hogy a belőle kigyűjtött névutóállomány segítségével e fontos nyelvi jelenség legjellemzőbb sajátosságait megragadhassuk” (19).

Sebestyén Árpád minden fontos kérdést fölvet, körüljár, elrendez, ami a névutók szóosztályával kapcsolatos: a vizsgálat tárgyának, a névutónak a definiálása mellett a szófaji rendszerezés egyes vitatott kérdéseiről is véleményt mond. Például a *rólam, miattad*-féle szavak minősítésével kapcsolatban úgy foglal állást, hogy „elnevezésük zavaros voltától függetlenül” (29), jóllehet nem névutók (amit az is mutat, hogy önálló mondatrészek), ezeket is bevonja a vizsgálatba. Az egyes szócikkek végén — ennyiben elkülönítve — tárgyalja őket. Ez azzal a haszonnal is jár, hogy megtudjuk, „mely névutók vehetik fel a személyjeleket, s mutatnak formailag — és származás tekintetében is — egymással közös vonásokat” (29—30). E problémakörben egyetérthetünk azzal az állásfoglalással, hogy történetileg a *rólam, mögöttem* típusú lexémákat nem vezethetjük le az *énrólam, temögötted* szerkezetekből (legfeljebb erősebben fogalmazzuk meg a tagadást: 29). A személys névmás kitétele feltétlenül másodlagos: használata a kiemelő, nyomatékosító szerep mellett stilisztikai kívánalommal is válhatott, sőt a latin hatással is számolni kell.

Nagy érzékenységgel kezeli a szerző az összetétellé váló névutós kapcsolatokat. Valóban „szinte megoldhatatlanul” nehéz ugyanis megállapítani, hogy az *azután, mielőtt, minekutána*-féle „képződmények” közül melyek váltak már összetétellé, melyek jutottak már el (a JókK. szinkroniájában) a határozószói, kötőszói minőségig (27—8).

A névutómellékneveket is bevonja a vizsgálatba. Korábbi álláspontjának megfelelően nem a csupasz névutóból, hanem a névutós szerkezetből (*fa alatt + -i*) való képzésnek minősítve keletkezésüket (30).

Tanulságos a *háznak előtte*-féle, kétszeresen jelölt névutós szerkezetek tárgyalása is. Arra, hogy ezek másodlagosan keletkeztek, az is utal, hogy olyan névutók is megjelennek ebben a szerkesztett formában, amelyek semmiképpen sem keletkezhettek birtokos szerkezetből: ÉrdyK. 66: „Az Iordan *vyzeenek twl*” (ZSILINSZKY: TNyt. II/1: 706). Az ilyen kettős jelölés keletkezésének kronológiájára való következtetés fontos felismerés: abból, hogy a JókK.-ben a *-balól/-belől* 69 példája között egy sincs, amely *-nak balóla/belóle* formájú lenne, az következik, hogy ez és „az ide sorolt átmeneti alakulatok raggá válása korábban indult meg, mint ahogyan a kettős jelölés divatja elhatalmasodott, így már nem tudtak részt venni a folyamatban” (114; az *előtt* névutó esetében a 12 *vmi előtt* mellett már 14 *vminek előtte* szerepel a kódexben; a kódex névutós kapcsolatainak kb. 20%-a kétszeresen jelölt). A „kétszeres jelölés divatja később, a középmagyar korban alábbhagyott” (138). Ezután tölem idézi Sebestyén Árpád, hogy a kétszeres jelölés „visszaszorult, és az eredeti *vmi alatt* szerkezet kerekedett felül” (MÁTAI: Nyr. 2002: 82). De amivel kiegészíti ezt, s a régi magyar nyelvi jelenséget egy maival összekapcsolja, kivételesen érdekes: „De nem minden esetben” (138). A mutató névmási birtokos jelző („*ennek* a házában”) *-nak/-nek* raggal szilárdult meg (nem „*e* házában” lett). Ezzel állítja a szerző párhuzamba egyik legújabb névutónk szerkezeti alakulását: „Az *alapján* kezdetben csak *-nak/-nek* ragos mutatónévmással szerepelt: *ennek alapján*... Egy idő után azonban a beszédben, majd az írásban is megjelentek az *ez alapján* »dativus« nélküli változatok, majd a *mi alapján, mely alapján* formák is... Azt hihetnénk, hogy ez mai fejlemény. Csakhogy a Jókai-kódexben, ahogy az *után* szócikkében megmutatom, a »szabályos« *annakutána* formák mellett ott találjuk az *ez után, az után* és *azután* változatokat is. Viszont a későbbi keletkezésű, de azonos morfémaszerkezetű *során, révén* stb. már ismét nem szerkeszthető így: *ez során, az révén*, csak így: *ennek során, annak révén*. Azért is van szükség a névutók megszakítatlan adattárra alapozó longitudinális vizsgálatára, hogy az ilyen folyamatokat nyomon kísérhessük” (139).

A könyv II. fejezete a névutókészletet mutatja be, szócikkek formájában, úgy, hogy az állapotból igyekszik kibontani a változást, a változóban levést, a kategória stabil elemei mellett a belépő, illetve a kategóriából kilépni készülő vagy átmeneti alakokat is. KÁROLY SÁNDORRAL egyetértve Sebestyén Árpád szerint is „a nyelvtörténész számára a kivételes fontosabb a szabályosnál, mert kivételekkel indul meg a nyelvi változás” (20). A névutókat és a „gyanúba vett” elemeket en-

nek megfelelően négy csoportban elemzi: (A) a törzsállományt, (B) a változatokat, (C) a raggá fejlődő és a (D) keletkezőben levő névutókat, tükrözve a nyelvi mozgást.

A JókK.-ben előforduló névutókon kívül néhány olyan névutót is tárgyalt [szögletes zárójelben], amely a kódexben nem fordul ugyan elő, de különböző körülmények arra utalnak, hogy már (vagy még) élethetett, pl. *elől ~ elül* (41), *főlől ~ fölül* (47), *-n keresztül* (92).

Mit tekint a szerző önálló névutónak? A fonetikailag különböző formákat nem (pl. *felett/fölött, közt/között, szerint/szerént*), csak a morfológiailag eltérőket (pl. *közé — közibe, vmi által — vmin által*), ugyanis „az eltérő morfológiai szerkezet mögött más keletkezéstörténeti folyamat rejlik még a funkcionális hasonlóság mellett is” (103). Igazi változatokkal akkor van dolgunk, ha egy szövegen belül találkozzunk velük, egymással versengő, rokon jelentésű vagy árnyalati eltéréseket mutató alakokkal, amelyek küzdelmében „a területi és társadalmi közeg mellett talán az idő tényező is jelen van” (105).

Külön csoportban találjuk a raggá fejlődőben levő névutókat. Több elemet sorol ide, mint a TNyt.: a *képpen, koron* és *kort* mellett ilyennek minősíti a *-belől/-balól, -ért, -ként, -szer [-szor, -ször]* elemeket is. Megítélésükben BÁRCZI óvatosságával jár el: „Úgy gondolom, hogy a teljes raggá válási folyamat még egyikben sem zárult le tökéletesen” (105).

Végül a keletkezőben levő névutókat vizsgálja, árnyalt elemzésekkel, pl. *elmúlván, kedvéért, -hoz közel, módra, nevében, számából* (s még a *jutván, -n keresztül, lévén* elemeket, amelyek a kódexben nem fordulnak elő, de a korban névutókezdemények lehettek). A helyettesíthetőségre, a más viszonyzóval való felválthatóságra is figyel (107).

Sebestyén Árpád névutólistája lényegében JAKAB LÁSZLÓÉVAL esik egybe, csak néhány esetben tér el tőle. Például: azzal ellentétben névutónak minősíti a *-tól megváltván, a közibe* elemeket, külön névutónak a *-vmi által-t* és a *vmin által-t* (103), azonosnak, tehát csak alakváltozatoknak a *kívül* és a *kül* határozószó/névutót (51—3).

A könyv III. nagy fejezete összegző értékelés: a JókK. névutózásának szintagmatikáját, morfematikáját és szemantikáját jellemzi. Felsorolja azokat a szintagmákat, amelyekben névutó keletkezhetett (111—22); ebből magyarázza a névutó alaptagjának ragtalan vagy ragos voltát, a ragot nem vonzó és a ragvonzó névutók keletkezését: „az előzmény szintagmák formája változatlanul átörökölődik a névutós szerkezetekre, csak a továbbiakban a névutó alakja megszilárdul, belső morfológiai tagoltsága elhomályosul, elemei egyre kevésbé lesznek felismerhetők” (128). A névutós szerkezetek felépítését formalizálva, képletekben is bemutatja. Azt hiszem, ideje lenne követni a határozóragok eredet szerinti csoportjainak Sebestyén Árpád által használt megnevezéseit, ti. a primer és szekunder ragok mellett a tercier ragok felvételét. Ez utóbbiak lennének az önálló szóból, azaz névutóból keletkezett ragok (128—37).

Tanulságos az irányhármasságnak a szócikkekből, adatokból kibomló képe. Az *előtt* és az *elől ~ elül* mellett nincs például *elé*, csak a tercier raggal alkotott *elébe ~ eleibe*, a *között* és a *közül* mellett nincs *közé*, csak *közibe*, a *fölött* és a *főlől ~ fölül* mellett nincs *fölé* (se *fölibe*). A határozószóval kettős szófajú lativusi alakok igeekötővé válása lehet ennek hátterében, a hová? irányú névutót pedig — a hominímia elkerülésére — a világos irányjelentésű *-be/-ba* raggal toldották meg. Az *elébe ~ eleibe* alakok morfológiai szerkezetének vitatott kérdésében is árnyaltan foglal állást a szerző: az *-é* lativusrag, az *-i* birtokos személyjel (38); ugyanakkor „a nyelvérzék a lativusi *-é* elemet személyjelnek érezhette, és az irányhatározás megerősítése kedvéért hozzákapcsolta a frissen kialakult, eleven irányjelölő *-be/-ba* ragot. Közrejátszhatott az is, hogy éppen ekkoriban, a korai ómagyarban kezdett kifomálódni a Px-es névutótípus, mint az *után*, amelynek személyjeles volta még viszonylag élő volt a nyelvtudatban, és könnyen vált az analógia elindítójává” (113). „Az *-é* lativusrag és az *-é ~ í > i* személyjelek ... összetévesztése nem zárható ki — ámbár feltűnő, hogy az *alá* mellett **alába* nem fordul elő” (39). Az adatokból kiderül, hogy a JókK. névutókészletében a *-i* locativusragosak a leggyakoribbak, az *-l* ablativusragosak pedig a legritkébbek. Nincs például *alól, mellől, mögül; kívül ~ kül* névutó van ugyan, de már nem eredeti ablativusi jelentésé-

ben, hanem hol?, (sőt hová?) kérdésre felelve. A kódexben a *kivül* határozószóként is csak locativusi irányú. Locativus a *környül* névutó is; a *környül* határozószó pedig már az igekötői szerep felé tolódik el (53). Érdeemes lenne az ilyen irányjelentés-változásokat — a névutók és határozószók körében egyaránt, az igekötői szerepet is figyelembe véve — nagy kései ómagyar anyagon együttesen áttekinteni. — Említi a szerző a *-nott/-nól/-ni* „halmozással alakult ragcsaládot” (149): ezt a finnugor nyelvek kutatói önálló szóból (*nä`ez'*) eredeztetik (vö. BERECZKI GÁBOR, *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Bp., Universitas Kiadó, 1996. 80).

A nemzetközi szakirodalomban ma divatos grammatikalizáció kérdéséről is kifejti a szerző a véleményét. Igaza van abban, hogy a magyar grammatika-történetben SYLVESTER (1539) óta folyamatosan jelen van a fogalomszó → viszonyzó → toldalék típusú változás, a térbeli kifejezések, testrésznevek fontossága, a lexikális jelentés meggyengülésének, elhomályosulásának, általánosulásának vizsgálata (azzal együtt, hogy a lexikális jelentés nem szívódik fel teljesen: a névutó, a rag továbbviszi annak egy részét, általa specializálódik a viszonyzó funkció stb.: 144—5), csak ez nem került be a nemzetközi irodalomba (108—9, 142—4).

SEBESTYÉN ÁRPÁD könyvéből nemcsak a JókK. névutóhasználatát, a névutórendszer ómagyar kor eleji állapotát ismerhetjük meg, hanem szemléletet, kutatói mentalitást, rendszerben gondolkodást is tanulunk. Azt is láthatjuk, hogyan, milyen módszerrel értékeli az adatokat, hogyan bontja ki belőlük a folyamatokat, a változások okait, összefüggéseit, aminek szükségességéről a közoktatás kapcsán is olyan sokat beszélünk. Példát ad tehát arra is, hogy először tényismereteket kell szerezni, hiszen összefüggéseket csak azok között ismerhetünk fel.

D. MÁTAI MÁRIA